Irodalomtörténeti Közlemények (ItK) 130 (2026) 5
doi:10.56232/itk.2026.5.03

A humanista kánon alakulása Veneto és Magyarország között

Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius és Xenophón

Claudio GRIGGIO

Az olasz irodalom ny. professzora az Udinei Egyetemen
ORCID: 0009-0005-0679-6788

The Humanist canon between Hungary and Veneto. Guarino, Francesco Barbaro, Janus Pannonius, and Xenophon

Abstract | This article presents a new critical edition of a 1453 letter from Guarino Veronese (*Epistolario* no. 870) to his most distinguished pupil, the Venetian humanist Francesco Barbaro (*Senili* no. 460 in the forthcoming edition). Particular emphasis is placed on the significance of the letter's postscript, preserved only in manuscript 1261 of the University Library of Padua, in which Guarino urges Barbaro to secure a professional appointment for the young Janus Pannonius. This striking passage, omitted in both principal manuscript witnesses (Guarneriano 28 and Vat. lat. 5220), as well as in the editions of Quirini and Sabbadini, offers rare insight into the perception of Janus Pannonius as a fully formed representative of the Italian humanist educational model.

The essay argues that the letter testifies to Janus Pannonius's thorough assimilation into the classical humanist curriculum cultivated by Guarino, which included proficiency in Greek and a broad grounding in philosophy and the sciences. Following his time in Ferrara, Janus Pannonius continued his studies at the University of Padua to pursue canon law. His interest in Xenophon, likely nurtured by Guarino, is reflected in the transmission of a manuscript of Xenophon originally owned by Guarino and later presented to Janus Pannonius by his son, Battista Guarino, who became his close companion.

By bringing together this neglected textual variant and the history of the manuscript's transmission, the article sheds new light on the migration of the *studia humanitatis* from Veneto to Hungary and on the ways in which intellectual authority and cultural belonging were negotiated in the early Renaissance.

Keywords | Guarino Veronese, Francesco Barbaro, Janus Pannonius, studia humanitatis, Renaissance

* Elhangzott az *Early Modern Humanist Canons in East-Central Europe* című nemzetközi konferencián (Budapest, 2025. szeptember 17–19.). Ez a tanulmány több szempontból is sokat köszönhet Draskóczy Eszternek, akinek komoly tudományos felkészültségét és együttműködési készségét már az Udinei és Padovai Egyetemen folytatott kutatói tartózkodásai idején azonnal felismerhettem. Értékes észrevételeikkel különböző módokon segítették munkámat Ciro Giacomelli és Stefano Pagliaroli, valamint régi együttműködésünk jegyében Augusto Guida és Fabio Vendruscolo.

Jelen tanulmánynak megvannak a maga korlátai: szerzője egyelőre nem rendelkezik kellő jártassággal a Janus Pannoniusra vonatkozó alapvető szakirodalomban. Ennek oka részben az, hogy a témához kapcsolódó jelentős szakmunkák magyar nyelven jelentek meg, részben pedig az, hogy Janus Pannonius rendkívül kifinomult és összetett latin költői életműve olyan elmélyült, hosszabb távú kutatómunkát igényel, amely túlmutat a mostani alkalom keretein. Tájékozódásomat Ábel Jenő 1880-ban megjelent *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia* című munkájával, valamint Huszti József 1931-es *Janus Pannonius* című monográfiájával kezdtem meg. Jelenleg Kiss Farkas Gábor, Mayer Gyula és Orbán Áron írásait tanulmányozom, és időközben arról is értesültem, hogy Janus Pannonius kutatásával Jankovits László és Békés Enikő is foglalkozik. Alapvető tájékozódási pontot jelent továbbra is az a humanizmus és a reneszánsz kutatásának szentelt kiadványsorozat, amelyet a Giorgio Cini Alapítvány indított útjára. A sorozat létrejöttében meghatározó szerepet játszott az Alapítvány titkára, az italianisztika kiemelkedő alakja, Vittore Branca, aki Sárközy Péterrel, a Magyar Tudományos Akadémiával és Kelet-Európa vezető kutatóival együttműködve rendkívül termékeny tudományos korszakot teremtett. Ezt az időszakot a jövőbe mutató kutatási elképzelések és projektek gazdagsága jellemezte, amelyek a kedvezőtlen politikai környezet ellenére is kibontakozhattak.[1]

1 Sárközy Péter professzor jelenléte ismét emlékezetembe idézte azt a rendkívül termékeny tudományos közeget, amely az 1968-ban intézményesült magyar–olasz tudományos együttműködés nyomán gazdag szakmai ösztönzéseket, személyes találkozásokat és kulturális tapasztalatokat eredményezett. Ebből a közegből születtek azok a mára megkerülhetetlenné vált tanulmánykötetek, amelyek a magyar–olasz humanizmus kutatásának alapművei közé tartoznak: Vittore Branca, szerk., *Venezia e Ungheria al Rinascimento* (Firenze: Olschki, 1973) – a velencei Fondazione Giorgio Cini és a Magyar Tudományos Akadémia hosszú előkészítő munkájának eredménye; Klaniczay Tibor és Sárközy Péter, szerk., *Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976) – a II. Convegno di Studi Italo-Ungheresi előadásait tartalmazza. A kötet első részét Janus Pannoniusnak szentelték, s témánk szempontjából különösen fontos Kardos Tibor „Giano Pannonio e la civiltà veneta" című tanulmánya, mindenekelőtt a 27–29. oldal. Ugyancsak alapvető jelentőségű: Cesare Vasoli és Sante Graciotti, szerk., *Italia e Ungheria all'epoca dell'Umanesimo corviniano* (Firenze: Olschki, 1994). E kötetből elsősorban a néhai Donatella Coppini „Marziale nella poesia di Giano Pannonio" című tanulmánya (71–88) emelendő ki, amely Janus Pannonius klasszikus imitációjának sajátos, szabálytalan vonásait elemzi, valamint Sebastiano Gentile „Marsilio Ficino e l'Ungheria di Mattia Corvino" című írása (89–110), amely a Mátyás-kori magyar udvar orfikus, platonikus és püthagoreus érdeklődésére irányítja rá a figyelmet. Ugyanehhez a kutatási hagyományhoz kapcsolódik: Sante Graciotti és Amedeo Di Francesco, szerk., *L'eredità classica in Italia e Ungheria fra tardo Medioevo e primo Rinascimento: Atti dell'XI Convegno Italo-Ungherese, Venezia, Fondazione Giorgio Cini, 9–11 novembre 1998* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 2001); Mayer Gyula, „Preparando l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius", *Rivista di studi ungheresi* 4 (1989): 91–99; Békés Enikő, szerk., *Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia* (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), 7–10; Kiss Farkas Gábor, „Giano Pannonio nell'educazione umanistica: La fortuna del Panegirico di Guarino Veronese a Vienna", *Nuova Corvina: Rivista di studi italiani in Ungheria* 20 (2008): 134–141; Orbán Áron, „The Nature of Astrology in Janus Pannonius' Works Composed in Hungary", *Acta Antiqua Hungarica* 54 (2014): 215–234, doi:10.1556/068.2014.54.2-3.11. Az olasz szakirodalomból külön említést érdemel Cinzia Franchi, valamint Luciana Sitran Rea írása: Cinzia

Janus Pannonius padovai emlékezete napjainkban is több, egymástól eltérő vizuális reprezentációban él tovább. Ezek közül kevéssé ismert az a mellszobor, amelyet Oláh Arrè Éva ajándékozott a Padovai Egyetemnek, és amelyet a Palazzo Maldura kertjében állítottak fel (1. kép).

1. kép. Oláh Arrè Éva Janus Pannonius-mellszobra, amelyet a Padovai Egyetem állíttatott, és a Palazzo Maldura kertjében helyeztek el

Jóval ismertebb ezzel szemben Andrea Mantegna portréja vagy Gian Giacomo Dal Forno freskója a Palazzo Antico del Bo épület Sala dei Quaranta termében, ahol Galilei egykori katedráját is őrzik.

A humanizmus számos vonatkozásban elsősorban tanulmányi programként értelmezhető, amint azt Paul Oskar Kristeller klasszikus meghatározása is hangsúlyozza. Guarino pedagógiai tevékenysége Janus Pannonius esetében a kulturális „asszimilá-

Franchi, „Intellettuali e uomini di corte: Padova e lo spazio europeo fra Cinque e Seicento", in *Patavina libertas*, szerk. Ester Pietrobon, tan. Rosario Rizzuto és Annalisa Oboe, 15–28 (Roma: Donzelli, 2021); Luciana Sitran Rea, „János Csezmiczei (Janus Pannonius)", in *La Sala dei Quaranta*, szerk. Marta Nezzo és Francesco Piovan, Clarissimi, 117–118 (Milano: Franco Angeli 2022). A jelen vizsgálat szempontjából nem találtam érdemi utalást Birnbaum nehezen hozzáférhető monográfiájában: Marianna Birnbaum, *Janus Pannonius: Poet and Politician* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1981). Említést érdemel továbbá, hogy Janus Pannonius halálának ötszázadik évfordulója alkalmából az *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae* XIV. kötete (1972) tematikus tanulmányegyüttest szentelt a költő életművének. Legújabban lásd Prajda Katalin, *Italy and Hungary in the Early Renaissance: Cultural Exchanges and Social Networks* (Roma: Viella, 2023), doi:10.4324/9780367347093-RERW6-1.

ció" valódi folyamatát valósította meg, amely – megítélésünk szerint – lényegesen túlmutat azon, amit ma az integráció fogalmával jelölünk.

Amint látni fogjuk, egy újonnan felfedezett levélutóirat (post scriptum) részletes elemzése fontos adatokkal szolgál Janus Pannonius egy valószínűsíthető velencei kiküldetéséről. Ezt Guarino szervezhette meg Serviusra irányuló kutatásainak befejező szakaszában, s az út egyúttal előkészíthette velencei szakmai pályájának megalapozását is. Véleményünk szerint Guarino levelezésének egyik legjelentősebb darabjáról van szó: a levél kedvelt tanítványához, Francesco Barbaróhoz (1390–1454) íródott 1453 elején. Remigio Sabbadini a *Guarino-levélgyűjtemény*ben a 870. szám alatt adta ki; jelen tanulmányban saját kritikai szövegkiadásunkban közöljük újra, és egy olyan szövegkritikai javítás (emendáció) fényében tárgyaljuk, amelyet megalapozottnak tartunk. Ennek egyik oka, hogy maga Sabbadini az 1919-ben megjelent *Commento all'Epistolario* című munkájában nem tér ki erre az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból jelentős utazásra. Mindenesetre a levél egészét Guarinónak a tanítványa, Janus Pannonius iránt érzett nagyrabecsülése és ragaszkodása hatja át.[2]

A következő sorrendet követem: először a szövegkiadást mutatom be, majd az olasz fordítást[3] közlöm, végül pedig a post scriptum új értelmezését és az ehhez kapcsolódó szövegkritikai javaslatot ismertetem, beleértve a levél emendációját is. Csupán röviden térek ki Xenophón központi szerepére Guarino velencei és ferrarai iskolájában, valamint annak a Guarino tulajdonában lévő Xenophón-kódexnek a Magyar Királyságba kerülésére, amelyet fia, Battista ajándékozott Janus Pannoniusnak.

2 Guarino Veronese, *Epistolario*, szerk. Remigio Sabbadini, 3 köt. (Venezia: Regia Deputazione di Storia Patria per le Venezie, 1915–1919), 870. levél, 2:607–608, 3:469–470, a továbbiakban: Guar. *ep.* Huszti József e kérdéssel kapcsolatos ismeretei Sabbadini kutatásain alapultak. Általánosságban szem előtt kell tartani, hogy Guarino nem állította össze levelezését hivatalos levélgyűjteménybe, míg tanítványa, Francesco Barbaro e tekintetben eltért mesterétől: maga gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá saját, valamint néhány levelezőpartnerének leveleit egy elismert, kanonikus gyűjteményben, amelyet Petrarca mintájára *Familiari* és *Senili* könyvekre osztott. A 460. levél a *Senili* részéhez tartozik. Francesco Barbaro, *Epistolario*, 1. köt., *La tradizione manoscritta e a stampa*, szerk. Claudio Griggio (Firenze: Olschki, 1991); Francesco Barbaro, *Epistolario*, 2. köt., *La raccolta canonica delle «Epistole»*, szerk. Claudio Griggio (Firenze: Olschki, 1999), a továbbiakban: F. B. *ep.* Megemlítem, hogy ötven év kutatómunkája után – Eugenio Garin támogatásával – hamarosan befejezem Barbaro teljes levelezésének kritikai kiadását, amelynek elkészítésével Vittore Branca bízott meg 1976 szeptemberében. Ami Janus Pannoniusnak a legműveltebb humanista körökben rövid idő alatt kivívott tekintélyét illeti, külön említést érdemel Vespasiano da Bisticci tanúsága, aki egyaránt méltatta rendkívüli tehetségét és jellemét: „costui superava non solo gli ultramontani sua, non era taliano che s'accostassi al suo ingegno" (ő nemcsak valamennyi „hegyeken túli" tudóst felülmúlta, hanem Itáliában sem akadt senki, aki tehetségében felérhetett volna hozzá). Vespasiano da Bisticci, *Le vite*, szerk. Aulo Greco, 1. köt. (Firenze: Istituto Palazzo Strozzi, 1970), 1:326–335 („Vescovo di Cinque Chiese, di natione Ischiavo"). Lásd még Gentile, „Marsilio Ficino…", 89–90.

3 Jelen közlés Tamás Ábel latinból készített magyar fordítását tartalmazza – a ford.

Kéziratos források: San Daniele del Friuli, Biblioteca Guarneriana, Guarn. 28 (= *G*); Padova, Biblioteca Universitaria, 1261 (= *PaU*[1] – 2–3. kép); Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 5220 (= *Vl*[12]). Nyomtatott forrás: Guarino Veronese, *Epistolario*, 2. köt. (= *S*[46], n. 870).

G, c. 151r–v; *PaU*[1] (*γ*), c. 40r–v; *Vl*[12], c. 45r–v; Quir. *ep.*, 286–287;[4] *S*[46], 607–608.

Guarinus clarissimo equiti et senatori sapientissimo Barbaro salutem d.t.

Nicolaus filius ἀγαπητὸς diem hunc mihi festum tuarum dimissione litterarum reddidit, in quibus legendis te ipsum mihi presentem audire fingebam, «presentiaque ora tueri». In earum vero lectione non una τοῦ ἑορτάζειν causa suborta est; primum quidem in amenissimo et suavissimis floribus olentissimo requiescere visus sum ortulo, ubi non desunt apes Himettie: adeo utrinque «intus et in cute» oriens voluptas animum capit et aurem, ut utrunque pascatur. Earum Nestorea quedam sese legenti offert eloquentia, maturum, doctum, eruditum peritumque redolens auctorem, adeo ut, dempto e fronte scriptoris nomine, iurare liceat sic sic eloqui et scriptitare Barbarum: studia sapiunt, doctrinam pre se ferunt, senatoriam sapientiam representant nec minus πολιτικήν quam studiosam. Adde quod cum tue laudi doctrine virtuti fautor et buccinator semper accedam ubi glorie tue particeps sive κοινωνός, quid mallem quam meo in studio suffragatione ac favore versari ut Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι; cumque vel «a teneris unguiculis» tua de indole de ingenio de moribus de dexteritate magnifice semper senserim et tunc futura nunc presentia fuerim auguratus, [et] uti de Scipione tenero adhuc maiores natu presagiebant, predicebant et predicabant, quid est quod libentius perspiciam aut perlegam, quam tot scriptionibus et rescriptionibus meo de te augurio et Guarini per etatem molliusculam de te vaticinantis testimonio fidem auctoritatem, tamquam certam veritatem, accedere qui per florentem etatulam virum magnum, civem eximium, principem excellentem, germinantem et pullulantem cogitaverim viderim predixerim, cui et adstipulantur res a te domi et foris, in toga et in bello iuste fortiter et sapienter pro patria pro libertate pro imperio geste, absolute. Quare tu quoque gratulare mee voluptati. De his hactenus.
Hunc Ianum, contubernalem meum, gente Pannonium, eruditione italicum, doctrina mirandum immo vero stupendum, tibi commendo. Eum suscipe in tuorum numerum.

Ferrarie V februarii 1453.

3 Verg. *Aen.* V 688 6 Pers. *Sat.* III 30 13 Liban. *Ep.* 617, 2, 4 (etc.); *Corpus Paroem. Graec.* II, 509 (Apostol. X, 81 Λυδὸν εἰς πεδίον ἴσθι προκαλούμενος); Guar. *ep.* 1, 16 = *S*[46] (Λύδιον

4 Francesco Barbaro, *Francisci Barbari et aliorum ad ipsum epistolae ab anno Chr. 1425 ad annum 1452* […], szerk. Angelo Maria Quirini (Brescia: Giammaria Rizzardi, 1743).

ἵππον εἰς πεδίον, τὸ τοῦ λόγου, προκαλούμενος); F. B. *ep.* n. 759* = S^{70} (pp. 358–359: κάι Λυδὸν πρὸς δρόμον καλέσω)[5] 13 Cic. *ad fam.* I 6, 2 15–16 Liv. XXVI 19, 9

1 Guar. Vero. clarissimo equiti et senatori sapientissimo d. Francisco Barbaro s. p. d. PaU^{1} S^{46} (Guarinus clariss. … sal. d.) Guarinus clari.mo equiti et sapientisssimo domino F. B. salutem d.t Vl^{12} 2 ἀγαπητὸς] *om.* Vl^{12} PaU^{1} 5 hortulo S^{46} 6 himottie Vl^{12} hyemetice PaU^{1} 7 et utrumque Vl^{12} PaU^{1} pascitur PaU^{1} earum. Nestorea PaU^{1} *Quir* 9 sic sic] sic S^{46} 10 πολιτικήν] *om.* Vl^{12} PaU^{1} πολιτικὴν S^{46} studiosum PaU^{1} 11 cum *om.* PaU^{1} laudi, doctrine] laudi fame doctrine PaU^{1} 11 ubi] uti PaU^{1} *fortasse recte* 12 particeps sive κοινωνός] particeps s(ive) κοινονος *G* sive κοινονός *om.* Vl^{12} sive κοινωνὸς *om.* PaU^{1} κοινωνὸς S^{46} («particeps sive κοινονος *codd.*, particeps fere κοινωνός *ed.*», *sed* particeps seu κοινωνὸς *Quir*) 13 Λυδὸς – καλοῦμαι] *om.* Vl^{12} PaU^{1} *fortasse* καλούμενος *(sed graeca fortasse gravius corrupta)* 15 senxerim PaU^{1} 15 [et] uti] veluti S^{46} *fortasse recte* 15 teneo PaU^{1} 15–16 presagibant predicabant et predicant PaU^{1} 16–17 scriptoribus et rescriptoribus *codd. Quir* scriptionibus et rescriptionibus *con.* S^{46} 20 pullulantem] epululantem *G* epulantem PaU^{1} 22 gratulare mee voluptati] me gratulare voluptati *G* mee congratulare voluptati PaU^{1} 23 Lanum *G* Vl^{12} eruditione italicum] eruditione *om. G* Vl^{12} eruditione ytalicum PaU^{1} italicum moribus *con. Quir* S^{46} 24 numerum.] numerum. Ei S(er)vium [*an* s(er)vi<ti>um *rectius*] ad me des oro, pro quo exorando si quid ingenio vel arte vel auctoritate vales, effunde. Omnia vincit amor. Ferarie V° februarii 1453 PaU^{1} (*γ*) *deest in G* Vl^{12} *Quir* Ei-amor *om.* S^{46}

Guarino üdvözletét küldi a legkiválóbb lovagnak és a legbölcsebb szenátornak, Francesco Barbarónak.

Szeretett [ἀγαπητός] fiam, Nicolaus, ünnepnappá tette számomra ezt a napot, amikor átadta leveledet. Olvasása közben úgy éreztem, mintha személyesen téged hallanálak magam előtt beszélni, s mintha „jelen lévő arcodat szemlélhetném" [*praesentiaque ora tueri*]. S valóban, olvasása közben nem is egyetlen oka támadt bennem az ünneplésnek [τοῦ ἑορτάζειν]. Először is. úgy rémlett, mintha egy gyönyörűséges és a legédesebb virágoktól illatozó kis kertben pihennék, ahonnan a hümettoszi méhek sem hiányoznak. Olyannyira magával ragadja a lelket és a fület a „külső-belső" [*intus et in cute*] gyönyörűség, hogy mindkettő egyaránt táplálékra lel. Leveledből az olvasó felé valóságos nesztóri ékesszólás árad: érett, tudós, művelt és mindenben jártas szerző illata lengi körül. Annyira így van ez, hogy ha a levél éléről letakarnánk az író nevét, bátran meg lehetne esküdni rá: így beszélni és így írni csak Barbaro tud. Minden sora az irodalmi tanulmányok ízét hordozza, tudományról tanúskodik, szenátori bölcsességet sugároz, amely nem kevésbé politikusi

5 S^{70} = Claudio Griggio, „Un gruppo di lettere inedite di Francesco Barbaro e Ambrogio Traversari", in Ambrogio Traversari *nel VI centenario della nascita (1386–1439): Atti del Convegno Internazionale di Studi Camaldoli-Firenze, 15–18 settembre 1986,* szerk. Gian Carlo Garfagnini, 329–366 (Firenze: Olschki, 1988).

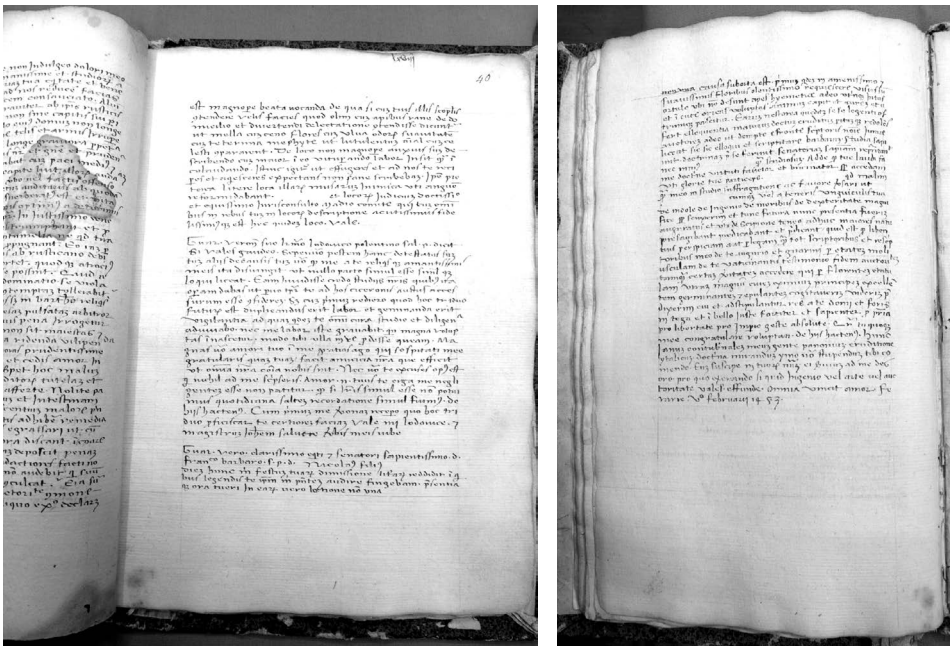
[πολιτική], mint amennyire tudósi. Ehhez járul még, hogy mivel mindig dicsőséged, tudományod és erényed híve és hírnöke voltam, s magamat dicsőséged részesének, sőt társának [κοινωνός] tekintem, mi mást kívánhatnék inkább, mint hogy továbbra is támogatásommal és jóindulatommal szolgálhassam ügyedet, „mint a versenyre hívott lüdiai paripa" [Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι]? Hiszen már „legzsengébb körmű gyermekkorodtól fogva" [*a teneris unguiculis*] mindig a legnagyobbra tartottam természetedet, tehetségedet, jellemedet és rátermettségedet; már akkor megjövendöltem mindazt, ami ma valósággá lett, miként hajdan az idősebbek is előre megérezték, megjövendölték és hirdették a még gyermek Scipio jövőjét. Mi eshetne hát nagyobb örömömre, mint látni és olvasni, hogy annyi leveled és válaszleveled révén mind nagyobb hitelt és tekintélyt nyer az a jóslat, amelyet rólad mondtam, s Guarino tanúsága is, aki még zsenge ifjúkorodban prófétai bizonyossággal szólt felőled? Hiszen már virágzó ifjúságodban egy nagy embert, kiváló polgárt és nagyszerű államférfit láttam benned kibontakozni és növekedni. Erről tanúskodnak azok a tettek is, amelyeket otthon és külföldön, békében és háborúban, igazságosan, bátran és bölcsen vittél véghez a hazáért, a szabadságért és az állam hatalmáért. Örülj hát te is az én örömömnek! De erről ennyi elég.

Ezt a Janust pedig, tanítványomat, akinek származása pannón, szokásai itáliaiak, képzettsége csodálatos, sőt bámulatra méltó, figyelmedbe ajánlom: fogadd őt körödbe.

Ferrara, 1453. február 5.[6]

ἑορτάζειν] az előző *festum* szóhoz kapcsolódik; apes Himettie] toposz; sic sic] ?; ubi glorie] a fordításnak megfelelően célszerűbbnek tűnik az *uti glorie* olvasat; Λυδὸς πρὸς δρόμον καλοῦμαι] görög közmondásos kifejezés (feltehetően: „versenyre hívott lüdiai paripa"), amely Libaniosnál, Mikhaél Aposztoliosnál, II. Manuél Palaiologosnál, magánál Guarinónál, Francesco Barbarónál és Filelfónál is adatolható. A jelen szöveghelyen a kifejezés egy rendkívül ritka változata olvasható; nem dönthető el, hogy ez a szöveg romlásának vagy Guarino tudatos változtatásának következménye; scriptionibus et rescriptionibus] Sabbadini javítását fogadtuk el, amely szerint a kézirathagyomány korábbi szakaszában az eredeti, nehezebben értelmezhető olvasat a másolás során az egyszerűbb *scriptoribus et rescriptoribus* alakra banalizálódott; et uti] a szöveg értelme alapján inkább *veluti* várható; fordításunkban a *veluti* olvasatát követtük; Hunc Ianum] Megítélésünk szerint a *Hunc* mutató névmás Janus Pannonius velencei személyes jelenlétére utal.

6 Tamás Ábel fordítása.

2–3. kép. Guarino levele Francesco Barbaróhoz, Padova, Biblioteca Universitaria, ms. 1261, 40r–v

Lényegét tekintve Sabbadini levélkiadása és az általam javasolt kritikai szöveg – amelyet néhány eltérés, valamint az általános szerkesztési elvekből fakadóan részletesebb kritikai apparátus jellemez – azonos alapokon áll. Kutatásaim során azonban egy váratlan felfedezésre jutottam: a padovai Egyetemi Könyvtár 1261. jelzetű kézirata (*PaU*[1]; másolója „Bonifacius", akinek az 1v fólión olvasható mutatót is tulajdonítjuk) egy rendkívüli jelentőségű utóiratot őrzött meg, amelynek befejező részét az eddigi kiadók – meglepő módon – elhagyták:

> Ei S(er)vium [*an* s(er)vi<ti>um *recte*] ad me des oro, pro quo exorando si quid ingenio vel arte vel auctoritate vales, effunde. „Omnia vincit amor" [Virg. *ecl.* X 69]. Ferarie V° februarii 1453.

> Kérlek, add át neki Serviust [Servium], hogy eljuttathassa hozzám [vagy inkább, helyesebben: szerezd meg számára ezt a megbízatást {servitium} a kedvemért?]; s ha értelmeddel, ügyességeddel vagy tekintélyeddel bármit is tehetsz ennek kieszközléséért, vesd latba minden erődet. „A szeretet mindent legyőz." Kelt Ferrarában, 1453. február 5-én.

Az utóirat egy olyan megfogalmazást őrzött meg, amelyben Guarino nyomatékosan sürgeti Barbarót, hogy fogadja be Janus Pannoniust velencei körébe, kivételes szellemi képességeire hivatkozva. A *Senili* kanonikus hagyományát képviselő másik két kódex

ezt a szövegrészt – legalábbis részben – nem őrizte meg. Az utóiratot a 18. századi kiadó, Angelo Maria Quirini is elhagyta, és – ami még meglepőbb – maga Sabbadini is, jóllehet Quirinivel ellentétben ismerte a padovai 1261. jelzetű kéziratot *(PaU¹)*. Erre utal, hogy már az 1884-ben megjelent *Centotrenta lettere di Francesco Barbaro* című kiadásában is hivatkozik rá, és a levél datálásában megőrzi a kizárólag a *PaU¹* kéziratban fennmaradt keltezést: „Ferariae V° februarii 1453".[7] Nem valószínű, hogy a szöveghely kimaradása Sabbadini munkatársai valamelyikének hanyagságával magyarázható, akik a szövegek sajtó alá rendezésében közreműködtek. Elképzelhető, hogy Sabbadini figyelmét kerülte el a szöveghely, mivel a padovai kéziratot utolsóként kollacionálta, de az is lehet, hogy egyik munkatársa átiratát vetette össze a kézirattal, túlságosan sietve. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy Sabbadini már 1891-ben, a *Vita di Guarino Veronese* című művében így ír: „Ugyanabban az évben (1453) Janus Guarino ajánlásával Velencébe utazott Barbaróhoz…", vagyis Janus velencei útjára pusztán a *Hunc* mutató névmás alapján következtetett, anélkül hogy ehhez az utóirat második részére támaszkodott volna.[8]

Az eddig ismeretlen szövegrész zárómondatában megítélésünk szerint több problémás pont is megfigyelhető: a szerkezet annyira tömör, hogy több helyen nehezen értelmezhető. Szókincse ugyanakkor Guarino más leveleivel is párhuzamba állítható, különösen azokkal, amelyekben korábban megígért megbízatások teljesítését kéri vagy sürgeti. Az „*Ei Servium ad me des oro*" („Kérlek, add át neki a Serviust, hogy eljuttassa hozzám") fordulat előzménye Guarino 174. levelének 26. sorában olvasható: „*Mitto puerum ut litteras ad me des*" („Elküldöm a szolgámat, hogy vele küldj nekem levelet"); az „*exorando*" („kieszközléséért") igenév pedig a Mazo de' Mazi és Guarino által Barbaróhoz intézett 339. levél 17–19. sorában szereplő „*exorasse*" igealakkal vethető össze. A levél egy olyan ügyre utal, amelynek kedvező kimenetele Barbaro „fides et auctoritas et λόγος unico verbo" („bizalom, tekintély – egyszóval: *logosz*") közbenjárásának volt köszönhető. A Guarino által kért kódex nem az a pergamenre írt *Servius*-példány, amely Barbaro tulajdonában volt, és amelyet Pearl Kibre a családi könyvtár 1936-ban kiadott leltárában a következő bejegyzés alatt közölt: „1224 B.M. Servius in Virgilem [sic]".[9] Ezt az értelmezést támaszthatja alá a következő *pro quo* fordulat is, amennyiben azt a *Servium* szóra vonatkoztatjuk. Arra azonban nincs adat, hogy az elkérni kívánt kódex kinek a tulajdonában volt. Guarino tehát arra kérte Barbarót, hogy a lehető legnagyobb gondossággal járjon utána a kódexnek másoknál. A kódex felkutatásának körülményei ugyanakkor kétségeket vetnek fel, és továbbra is nyitva hagyják a *s(er)vi<ti>um* emendáció lehetőségét. Ebben az esetben a *pro quo* fordulat nem Serviusra, hanem Ja-

7 Francesco Barbaro, *Centotrenta lettere inedite* […] *precedute dall'ordinamento critico cronologico dell'intero suo epistolario*, szerk. Remigio Sabbadini (Salerno: Tipografia Nazionale, 1884), 50.

8 Remigio Sabbadini, *Vita di Guarino Veronese* (Genova: Tip. Dell'Istituto Sordomuti, 1891), 156, § 355, valamint 139–142, 150–151. Újabb kiadása: Mario Sancipriano, szerk., *Guariniana* (Torino: Bottega D'Erasmo, 1964).

9 Pearl Kibre, *The Library of Pico della Mirandola* (New York: Columbia University Press, 1936), 273; Fabio Vendruscolo, „Per la biblioteca di Francesco Barbaro", in *Griechisch-byzantinische Handschritenforschung*, szerk. Christian Brockmann, Daniel Deckers, Dieter Harlfinger és Stefano Valente, 101–128 (Leiden: De Gruyter, 2020), doi:10.1515/9783110366358-007.

nus Pannoniusra és a *s(er)vi<ti>um* szóra vonatkozna, amelyet „megbízatás" vagy „hivatal" értelemben kellene felfogni. Eszerint Guarino arra kérte volna Barbarót, hogy minden befolyását latba vetve járjon közben ennek kieszközléséért: „Kérlek, szerezd meg számára ezt a megbízatást a kedvemért; s ha értelmeddel, ügyességeddel vagy tekintélyeddel bármit is tehetsz ennek kieszközléséért, vesd latba minden erődet. »A szeretet mindent legyőz.«"

Első olvasásra a kéziratban a *Servium* alakot azonosítottam. Az írásképen nem látható semmiféle nyoma egy eltűnt nazálisnak, ezért a szót Servius Vergiliushoz írt kommentárjának egyik kézirataként értelmeztem. Ezt az értelmezést látszólag az ezt követő vergiliusi idézet – „*Omnia vincit amor*" (*Eclogae* X 69) – is alátámasztja, tekintettel arra, hogy Guarino egyaránt kiválóan ismerte Vergilius műveit és a latin grammatikus Servius munkásságát. Ismeretes ugyanis, hogy 1427-ben elkészítette a *Vocabula* című, Vergilius szókincsét feldolgozó lexikon első kritikai változatát.[10] Ekkorra datálható annak a másolatnak az elkészülése, amelyet Guarino másolóként is működő tanítványa, Nori Mariotto di Niccolò egy régi Servius-példány („Servium veterem") alapján készített.[11] 1456-ban, mintegy húszéves hallgatás után a levelezésből ismét értesülünk a lexikonról: Giorgio Valagussa, miután tudomást szerzett arról, hogy Guarino elkészítette annak új változatát, levélben kérte, hogy bocsássa azt rendelkezésére.[12]

A *Servium* olvasat azt feltételezi, hogy Janus Pannonius 1453 elején Velencébe utazott, majd onnan visszatért Ferrarába, amire egyébként nincs más adat, hacsak nem tételezzük fel néhány levél elveszését. A paleográfiailag is megalapozott *s(er)vi<ti>um* emendáció viszont azzal az előnnyel járna, hogy logikai folytonosságot és szerves egységet teremtene az utóirat első részében, vagyis Guarino azon ajánlásában, amelyben Janus Pannonius pályafutását és előmenetelét Barbaro pártfogására bízza. Elfogadásától eleinte mégis vonakodtam, mivel a szó a klasszikus latinban elsősorban „rabszolgaság", illetve „szolgaság" jelentésben fordul elő. A középkori nyelvhasználatban azonban a szó „szolgálat, megbízatás, tisztség" jelentésben is adatolható, amint azt Du Cange

10 Guarino 429., 431. és 438. levelével: Guar. *ep.*, 1:604–605, 607, 614–616.

11 Guar. *ep.*, 429. és 431. levél, 3:223, 225 (*Commento*).

12 Servius humanista recepciója sokat köszönhet Guarinónak. Guarino lexikonáról több tanulmány is megjelent; ezekre – az általuk hivatkozott további szakirodalommal együtt – itt is utalok: Fabio Stok, „Il lessico serviano di Guarino Veronese", *Voces: Revista de filología tardoantigua* 25 (2018): 59–79; Fabio Stok, „La lessicografia della scuola di Guarino: Il *De differentiis vocabulorum* di Bartolomeo Facio", in „Ipsissima verba: Essays in Honour of Johann Ramminger", szerk. Giancarlo Abbamonte, Minna Skafte Jensen és Marianne Pade, *NJRS* 19 (2022): 283–300; Giuseppe Ramires, „Guarino Veronese editore del Commento di Servio a Virgilio: Un capitolo degli studi di Remigio Sabbadini", in *La filologia classica e umanistica di Remigio Sabbadini*, szerk. Fabio Stok és Paola Tomè, 219–240 (Pisa: Edizioni ETS, 2016); Giuseppe Ramires, „Servio e l'Umanesimo inglese: Robert Fleming, allievo di Guarino Veronese", in *Servius et sa réception de l'Antiquité à la Renaissance*, szerk. Monique Bouquet, Bruno Méniel és Giuseppe Ramires, 539–554 (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2011), doi:10.4000/books.pur.38317; Giuseppe Ramires, „Tracce del Servio «italiano» *di* Guarino Veronese nel commento all'Eneide di Pomponio", in *I contributi di Pomponio Leto e della sua cerchia agli studi umanistici di filologia e storiografia*, szerk. Giancarlo Abbamonte, Patricia J. Osmond, Marianne Pade és Fabio Stok, 75–84 (Roma: Roma nel Rinascimento, 2025). Valagussa leveléről, amelyben említést tesz a lexikonról: Guar. *ep.*, 3:485 (*Commento*).

szótára tanúsítja; az ott idézett legtekintélyesebb források egyike Tours-i Gergely *Historiae* című művének V. könyve (3. fejezet). A szó megválasztására emellett a népnyelvi használat is hatással lehetett. Mindenesetre Guarino életművében ez egyszeri előfordulásnak *(hapax)* tekinthető, amelyet egyaránt magyarázhatnak a középkori előzmények, valamint azok a nyelvi és szókészleti változások, amelyek a görög nyelv ismeretének terjedésével párhuzamosan mentek végbe. Stefano Pagliaroli hívta fel a figyelmemet két, 1428-ból és 1450-ből származó görög nyelvű oklevélre, amelyek Georgios Gemistos Plethon birtokaira és örököseire vonatkoznak. E dokumentumokban metonimikus használat eredményeként a görög *δουλεία* és a latin *servitium* szemantikai megfelelése figyelhető meg.[13] Fabio Stok 2022-ben megjelent tanulmányában a *De differentiis vocabulorum* – Bartolomeo Facio *De verborum proprietate* című, Guarino hatása alatt összeállított műve első részének – címszójegyzékében az 56. helyen (95. o.) szerepel az a szópár, amely vizsgálatunk szempontjából különösen jelentős: *servitium* / *beneficium*. A szó jelentésváltozása már Boccaccio elbeszélő latin nyelvében is végbement. A *Genealogiae* XI. könyvében Boccaccio elbeszélése szerint Jupiter megpillantotta a Garamantis nevű nimfát, amint éppen az egyik lábát mosta, és – „mivel hajlott a bujaságra" – azonnal vágyra lobbant iránta, mire a nimfa menekülni kezdett. A lába mellett megbúvó rák azonban megharapta a nimfát, így Jupiter utolérhette és egyesülhetett vele. Így született volna meg Iarbas; Jupiter pedig „a neki tett szolgálat jutalmául az égboltra helyezte a rákot, és a Zodiákus egyik csillagképévé tette" („Iuppiter autem ob inpensum servitium cancrum in celo locavit, signumque Zodiaci fecit").[14] Boccaccio *Genealogiae* című műve jól ismert lehetett Guarino és Barbaro számára is. Barbaro könyvtárában ugyanis nemcsak megtalálható volt egy példánya, hanem *Epistolae* című levelezésében is több alkalommal idézte, ezzel is bizonyítva a mű alapos ismeretét.[15]

Guarino ferrarai korszakában, iskolájának azt a jól bevált gyakorlatát követve, hogy tanítványait folyamatos kapcsolatban tartotta egymással, célszerűnek látta Janus Pannoniust bemutatni Barbarónak, aki humanista, valamint politikai-katonai téren egyaránt vitathatatlan tekintélynek örvendett. Amikor a magyar humanista nagybátyja, Vitéz János váradi püspök és esztergomi érsek akaratából beiratkozott a padovai egyetemre, ahol négy év alatt (1454–1458) jogi tanulmányait befejezve fokozatot szerzett, továbbra is ápolta barátságát Battistával, Guarino legtehetségesebb fiával, aki ezt a barátságot – amint látni fogjuk – nem kisebb ajándékkal viszonozta, mint Xenophón *Kürosz nevelkedése (Cyropaedia)* című művének egy kéziratával.

13 Nem zárható ki, hogy a görög nyelv is hozzájárult e szemantikai fejlődéshez. A kérdés dokumentálásához: Pasquale Placido, *Illustrazioni di tre diplomi bizantini che si conservano nel grande Archivio di Napoli* (Napoli: Stamperia e fonderia di Giuseppe Cataneo, 1862), 15–17.

14 Giovanni Boccaccio, „Genealogie deorum gentilium", szerk. Vittorio Zaccaria, in Giovanni Boccaccio, *Tutte le opere*, szerk. Vittore Branca, 7. köt. (Milano: I Classici Mondadori, 1998), 1102 (XI. könyv, 11. fejezet).

15 Kibre, *The Library…*, 287 (1492. sz.); Francesco Barbaro, *De re uxoria*, szerk. Claudio Griggio és Chiara Kravina, Istituto nazionale di studi sul Rinascimento: Studi e testi 53 (Firenze: Leo S. Olschki, 2021), 317–318 (lásd továbbá az itt közölt korábbi szakirodalmat).

Visszatérve azonban a tanulmány első részének alapvető kérdéséhez, zárásként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a fent tárgyalt két szövegjavaslatot egyelőre egyaránt nyitva kell hagynunk. A levél záró szakasza mindkét értelmezést lehetővé teszi. Általános filológiai szempontból ugyanakkor a vizsgált eset tanulságosan szemlélteti, hogy az eredeti levélnek abból a fázisából, amelyet γ stádiumnak nevezünk, a stilárisan és irodalmilag megformált levélgyűjteménnyé alakítás folyamata során milyen jelentős tények és adatok veszhettek el.

*

A következőkben röviden Xenophónra és műveire térek ki, különös tekintettel a *Kürosz nevelkedése* című munkájára. Guarino már velencei tanársága idején oktatási programjának alapvető klasszikus szövegévé tette a *Cyropaediát*, amely ezt követően tanítványai képzésének is meghatározó részévé vált. Ezzel összefüggésben röviden utalok a *Cyropaediá*ból vett néhány rendkívül korai idézetre, amelyek Francesco Barbaro *De re uxoria* című értekezésében ismerhetők fel, és 1415, illetve 1416 márciusa közé keltezhetők. A mű Lorenzo de' Medici il Vecchiónak készült Ginevra Cavalcantival kötött házassága alkalmából, az 1416. évi farsang idején. Amint azt Chiara Kravina és e sorok írójának 2021-es kritikai kiadása kimutatta, a *De re uxoria* egész Európában széles körben elterjedt, és különböző recepciós szinteken legalább a 18. századig, sőt azon túl is jelen volt.

Xenophón és életműve vonatkozásában mindenekelőtt Michele Bandini összefoglaló munkáira érdemes támaszkodnunk, aki a *Les belles lettres* sorozatban megjelent *Hierón* és *Emlékeim Szókratészről (Memorabilia)* kritikai kiadásának szerkesztője. Vizsgálatunk szempontjából különösen fontosak továbbá a következő tanulmányai: *Senofonte alla scuola di Guarino* és *Lo Ierone di Senofonte nel Quattrocento* (2005), valamint a legújabb, 2024-ben megjelent tanulmánya, amely a Vat. Urb. gr. 95 közvetlen apográfjaival és azok leszármazott kéziratait foglalkozik.[16]

Barbaro művének kritikai kiadásában a *Cyropaediából* származó három átvételt sikerült azonosítanunk: *De re uxoria* II, 6 < *Cyropaedia* VII, 4, 1–7; II, 11 < *Cyropaedia* VIII, 5, 19 skk.; XVI, 2–3 < *Cyropaedia* II, 4, 1–6. További átvételek Xenophón *A gazdálkodásról (Oeconomicus)* című művéből származnak. Társadalom- és politikatörténeti szempontból e hivatkozások együttese annak a központi szerepnek a bizonyítéka, amelyet Xenophón – Barbaro megfogalmazásában *dux et philosophus* – a velencei arisztokrácia új nemzedékének humanista, közéleti és politikai műveltségében betöltött.

Megítélésünk szerint Xenophón velencei recepciója független volt attól az ezzel párhuzamosan zajló firenzei folyamattól, amelynek során Xenophón műveit Chrysoloras

16 Lásd különösen: Michele Bandini, „Lo *Ierone* di Senofonte nel Quattrocento: Leonardo Bruni e Antonio da Pescia", *Res Publica Litterarum* 28 (2005): 108–123; Michele Bandini, „Senofonte alla scuola di Guarino", in *Filologia, papirologia, storia dei testi: Giornate di studio in onore di Antonio Carlini*, Biblioteca di Studi Antichi 90, 83–109 (Pisa–Roma: Fabrizio Serra, 2008); Michele Bandini, „Per lo studio della tradizione manoscritta dell'*Economico* di Senofonte: Eliminatio codicum descriptorum", *Revue d'histoire des textes* 19 (2024): 1–32, doi:10.1484/J.RHT.5.137108.

terjesztette egyetemi előadásainak programjában; Guarino ezt a hagyományt Velencében új összefüggésekbe helyezve és mélyen megújított célkitűzésekkel vitte tovább. Bruni *Hierón*-fordításának terminus ante quemje 1403 májusa. Barbaro Xenophónnal a padovai egyetemen folytatott tanulmányai idején, 1408 és 1412 között került közelebbi kapcsolatba, önállóan; noha a görög szerzők közvetlen tanulmányozásának szükségességéről vallott felfogását hivatalosan csak Lorenzo de Monacishoz 1416-ban, az 1415-ös firenzei kulturális tartózkodását követően intézett levelében fogalmazta meg. A velencei Rialto Iskolában már 1418 előtt oktatták a görög nyelvet. Teljes mértékben osztom Chiara Kravina álláspontját, amely szerint Xenophón Velencében olyan nevelési mintává vált, mint „a politikai elvek és gyakorlat elméleti megalapozója, az *institutio principis* előfutára".

Ebben a keretben helyezhető el Xenophón recepciójának egy olyan epizódja, amelynek főszereplői éppen Battista Guarini (1434–1513) – apja szellemi örököseként, valamint a magyar diákok tanáraként is –, illetve Janus Pannonius. Xenophón kéziratos hagyományának e terjedéstörténeti mozzanatát Michele Bandini ismertette egyik 2008-ban megjelent tanulmányában.[17]

Összefoglalva: az erlangeni Egyetemi Könyvtár A1 jelzetű, a 10. század első feléből származó kézirata – amely a *Cyropaedia* öt legfontosabb szövegforrásának egyike – olyan ajándék volt, amelyet Battista adott Janus Pannoniusnak, miután ő padovai egyetemi tanulmányait befejezve visszatért Magyarországra, hogy jelentős egyházi tisztségeket töltsön be. A kézirat tanulmánytársnak ajándékozása a humanizmus egyik legjellegzetesebb jelmondata jegyében történt: „a barátok javai közösek".

Amint látható, az eddig tárgyalt szálak szorosan összekapcsolódnak. Janus Pannonius nem csupán egyike volt azoknak a külföldieknek, akik Itália egyik legkiválóbb humanista iskolájában részesültek képzésben. Guarino elismerése szerint Janus Pannonius oly mértékben sajátította el a műveltséget, a humanista stílust és az itáliai életformát, hogy alkalmassá vált arra, hogy Velence politikai-társadalmi rendszerében valamely tisztség vagy szolgálat betöltésére számíthasson.

Fordította Draskóczy Eszter

17 Michele Bandini, „Un nuovo libro della biblioteca di Guarino Veronese", *Rivista di filologia e istruzione classica* 136, 3. sz. (2008): 257–266.